

Сергій Головащенко

КНИЖНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ БІБЛІЇ В КИЇВСЬКІЙ АКАДЕМІЇ: КІЛЬКА МІРКУВАНЬ ЩОДО КОНТЕКСТУАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

У статті розглядаються основні європейські традиції бібліології та біблеїстики, через книжковий фонд відомі та доступні у Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст. Наголошено на суперечливості та обмеженому характері використання й засвоєння європейських книжкових джерел у цій галузі.

Опрацювання Біблії як тексту, універсально «присутнього» в європейській культурі, передбачає, серед іншого, дослідження джерел і «технологій» інтерпретації як з боку особливостей їхньої «локалізації» в місцевій традиції, так і з боку відтворення загальноєвропейського культурно-конфесійного та герменевтичного контексту — адже Біблія освоювалася і православними, і католиками, і протестантами. В історії кожної християнської конфесії також траплялися феномени неортодоксального з точки зору основних богословських «ліній» опрацювання біблійного матеріалу, що були наслідком чи то харизматично-містичних «ухилів», чи то «ліберальних» раціоналістично-критичних вправ. Пошук же шляхів та принципів інтерпретації Святого Письма являв собою наріжний камінь конфесійної ідентифікації і, відповідно, богословської полеміки.

У різних християнських конфесіях по-різному формулювалися богословські цілі та завдання, що впливало і на форми біблійної екзегези. Так, в ортодоксальному — східному й західному — християнстві це могла бути практика богослужбового (літургійного) опанування біблійного тексту як самодостатня герменевтична процедура, а також відповідний «інтерпретативний шар» навколобіблійної книжності,— наприклад, витлумачення «святкових» або «недільних» службових Євагелій-Апракос. У протестантизмі це — буквальне витлумачення, проте з активним застосуванням традиційних засобів: типологічного підходу, акомодативних інтерпретацій і принципу єдності Старого й Нового Завітів як певного «інтерпретативного кола», яке уможливило здійснення реформаційного герменевтичного принципу «Писання тлумачиться Писанням». Цей принцип у сполучі з богослов'ям *Sola Scriptura* та *Sola Fides* визначав активні пошуки протестантами книжної альтернативи патристично-середньовічним практикам «Тлумачень», «Бесід», «катен», що занурювали читача Біблії до інтерпретативного контексту церковної традиції-Передання.

Ці пошуки мали своїм наслідком появу критично опрацьованих національних перекладів Біблії, супроводжуваних систематичними коментарями — так званими «Священними критиками» (*Critici sacri*). Фактично, в такий спосіб творився прообраз пізніших критичних, або коментованих Біблій, що нині набули інтерконфесійного значення.

Характеризуючи європейський контекст, слід, очевидно, брати до уваги і розмаїття герменевтичних підходів та прийомів, визначених поліструктурністю та полісемантичністю біблійного тексту, що вимагають застосування спеціальних засобів. Визнання, поряд зі смислом буквальним або історичним, присутності смислу, прихованого за символом, алегорією, за необхідністю містичного входження у Божественний світ, саме по собі було органічним для біблійного сприйняття світу як Божого творіння, через яке Господь являє свою силу і славу. В еллінізованому іудействі це визнання синтезувалося з платонівським ідеалізмом, коли реальний, «буквальний» світ є більш чи менш досконалою, але ніколи не адекватною проекцією Божественного як «ідеального», і в такому вигляді воно зміцнилося в християнській патристичній екзегезі. Патристично-середньовічне допущення у кожному фрагменті Біблії *sensus plenior*, прихованого від «профана» за багаторівневою символікою, зіткнулося із реформаційним наголосом на тотально-безпосередньому сприйнятті Слова Божого. Відсилання кожної персональної інтерпретації до попереднього інтерпретативного досвіду церковної традиції шляхом вибудування герменевтичного «ланцюга» — катени — було зіставлене із впевненістю у можливості індивідуально-особистісного осягнення змісту Біблії через персональний зв'язок з Богом. Надмірна символізація та алегоричність, які ще від Філона провокували фантазійність біблійних тлумачень, зазнали нищівної негачії. Проте ця негачія об'єктивно відкривала шлях «біблійній критиці» — раціоналізованій перевірці біблійних повідомлень із застосуванням методологічного апарату та фактичних даних новоєвропейської науки (історії, культурології, археології, лінгвістичних та філологічних дисциплін тощо).

Спільною ж для різних конфесійних течій та богословсько-герменевтичних програм була установка на практично-настановчий характер біблійних інтерпретацій, коли тропологічне (моральне) та акomodативне тлумачення реалізуються в річищі гомілетичної екзегези, в практиці християнської проповіді, яка в ортодоксальних традиціях є раціоналізованою настановою, комплементациєю літургійного освоєння Слова Божого, а в протестантизмі — разом із молитвою — як «чутне таїнство» (Лютер) становить смисловий центр священодійства реформованої церкви - конгрегації.

Визнання важливості інтерпретативного контексту, що уможлилював освоєння й витлумачення біблійного тексту київською академічною екзегезою й церковною дидактикою, висуває питання про

те, якого роду коментаторська біблеїстична література була доступною для читання, вивчення чи використання в Академії.

Беручи до уваги біблійну, бібліологічну та біблеїстичну літературу, представлену в бібліотеці Київської академії кінця XVIII — початку XIX ст.¹, можемо говорити про поступове формування певного комунікаційно-інтерпретаційного середовища, яке через «текстовий обіг»² створювало передумови для введення київської богословської традиції до загальноєвропейського культурного, богословського та екзегетичного простору.

Зокрема, в академічному «інтерпретаційному фонді» ще з «могилянських» часів були достатньо представлені основні жанри коментарів на біблійний текст, що їх сформувало християнське богослов'я. Про це може свідчити вже зафіксована нами значна питома вага коментарів на Біблію, складених представниками різних конфесій і виданих у різних європейських країнах упродовж XVII–XVIII століть. Як уже зазначалося нами раніше³, сама поява і розвиток цього жанру нерозривно пов'язувалися зі становленням різноманітних підходів до освоєння поліструктурності та полісемантичності Святого Письма в лоні основних шкіл та традицій біблійної ісагогіки та екзегези, що історично склалися: юдейської та юдаїстичної екзегези, патристичної традиції та її середньовічних православної і католицької еволюцій, протестантської екзегези в її спірітуалістично-профетичному, буквалістському та ліберально-раціоналістичному варіантах, врешті, «історичної критики», що на той час зароджувалася.

У ситуації культурно-конфесійного розмаїття відбувалося критичне зіставлення різних герменевтичних програм, декларованих окремими особистостями або конфесійними течіями; незважаючи на критику та явну негачію, тривала взаємна рецепція методологічних здобутків. Можна стверджувати, що в київському духовно-інтелектуальному колі були генетично та концептуально репрезентовані найвизначніші тенденції в історії світової біблійної екзегези завдяки текстуальній «присутності» певних знакових для світової біблійної ісагогіки та екзегези постатей.

Скажімо, патристичну екзегезу репрезентували: представник александрійської школи Оріген (бл. 185 — бл. 254)⁴, один із засновни-

¹ Див.: Головащенко С. І. Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст.: європейський контекст // Наукові записки НаУКМА. — 2002, Т. 20. — С. 55–64.

² Виписка книг з-за кордону, переважно із Західної Європи, була протягом XVII–XVIII ст. чи не основним джерелом поповнення академічних бібліотечних фондів. Траплялися й безпосередні контакти із закордонними біблеїстами, як-от: пожертви гебраїста та біблеїста з Галле Й.-Г. Міхаеліса, який дарував чимало книжок із власної бібліотеки своєму учневі С. Тодорському.

³ Див.: Головащенко С. І. Європейська біблеїстика в Київській академії: текстуальна репрезентація персоналій та традицій // Магістеріум. — Вип. 9: Історико-філософські студії. — К., 2002. — С. 22–23.

⁴ Фонди академічної бібліотеки містили Орігенову «Філокалію», видану в Парижі 1624 р., та 2-томні коментарі на Св. Письмо 1663 і 1668 р.

ків християнської текстуальної критики Біблії, відомий коментатор Святого Письма; Йоан Златоуст (бл. 347–407)⁵ і Теодорит Кірський (бл. 393 — бл. 466)⁶, які представляли антиохійську богословську школу, розвиваючи гомілетичну екзегезу; Кассіодор Сенатор (бл. 490 — бл. 575)⁷, що став, по суті, одним із фундаторів компаративної літературної критики Біблії і зберіг для середньовічної «латинської» Європи елементи елліністичної культури, святоотецького богослов'я та герменевтики. Помітним надбанням київських екзегетів могли стати численні видання біблійних коментарів Теофілакта Болгарського (? — бл. 1107), які публікувалися протягом XVI–XVIII ст. у Базелі, Кьольні, Парижі, Лондоні, Венеції. Ісагогічні та екзегетичні праці Теофілакта у численних церковнослов'янських перекладах були надзвичайно популярні. Зокрема, саме його передмови вміщено до таких староукраїнських біблійних видань, як Пересопницьке Євангеліє та Острозька Біблія, створюючи, як і праці Йоана Златоуста, патристичний контекст вітчизняної богословської культури.

Схоластична метода знеособленого відсилання до традиційних авторитетів у формі так званих компіляцій-катен була представлена завдяки наявності творів цього жанру в бібліотеці Київської академії⁸. Катени виникли у VI–VIII ст. як засіб збереження ортодоксальної герменевтичної та екзегетичної спадщини доби патристики — орієнтира для середньовічних інтерпретаторів. У традиції Православної Церкви катени часто відігравали роль ісагогічно-екзегетичних вступів до біблійних видань. Цей компілятивний жанр розглядають часом як прояв нібито відсутності оригінальних екзегетичних здобутків у добу Середньовіччя, проте варто зважати на те, що в такій формі відбувалося органічне і вельми важливе саме для ортодоксального християнства залучення персональної екзегези до герменевтичного простору церковної традиції.

Текстуальною основою наявності в Київській академії ренесансної та реформаційної екзегези стали видання Біблії гебрійською, латинською і грецькою мовами та перші переклади новоевропейськими «національними» мовами⁹. Тут відзначимо вельми важливу для становлення багатьох слов'янських літературних мов чеську Біблію¹⁰,

⁵ Близько 20-ти примірників «Бесід»: на книгу Буття.— Москва, 1767, 1769; С.-Петербург, 1766; Києво-Печ. лавра, 1773; на новозавітні книги Діянь, Послань ап. Павла та Апокаліпсис.— Москва, 1763, 1767, 1768.

⁶ Багатотомні біблійні коментарі: у 5-ти т. паризького друку 1642 р. та у 6-ти т., видані у Галле в 1769–1770 рр.

⁷ Коментарі на Апостольські Послання, на книгу Діянь Апостольських та на Апокаліпсис лондонського видання 1722 р.

⁸ Лондонські видання 1634 та 1637 рр. святоотецьких катен на книгу Йоана, антверпенські 1628 та 1630 рр. — на Євангелія.

⁹ Серед доступних у Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст. — венеційські видання гебрійського П'ятикнижжя 1551 р. та антверпенські видання симфоній-«конкордацій» на основі Вульгати 1718 та 1740 рр.

¹⁰ В академічній бібліотеці була відома 2-томна «богемська Біблія», видана у Празі 1715 р.

а також греко-латинська білінгва — Новий Завіт¹¹, що походить від знаменитого греко-латинського Нового Завіту Еразма Роттердамського. Класичними представниками реформаційної (протестантської) екзегези в Київській академії були, звичайно ж, Мартін Лютер¹² та Жан Кальвін¹³, чий герменевтичні принципи (неопосередкованість тлумачення Біблії авторитетом церковної традиції і догмат: «Святе Письмо тлумачиться Святим Письмом») розвивалися під впливом богословської полеміки з середньовічною католицькою екзегетикою, а праця на ниві біблійних перекладів стала незаперечним здобутком.

Переосмислення засад дослідження Святого Письма, започатковане Реформацією, визначило вже у XVI-XVII ст. перші спроби текстологічної, історичної та історико-літературної критики Біблії, що здійснювалися представниками різних конфесій. У ранньому протестантизмі їх уособлював правник і біблеїст Гуго Гроцій¹⁴, який демонстрував зародки новочасної біблійної історичної критики та ліберальної протестантської екзегези. Фундаменталістські тенденції, засновані на буквализмі й неприйнятті раціоналізованих методів дослідження Біблії, репрезентував ортодоксальний лютеранський богослов та біблеїст з Віттенберга А. Калов (1612—1686)¹⁵. Контрреформаційну католицьку екзегетичну лінію для Київської академії розкривали праці єзуїта Роберто Белларміно (1542—1621)¹⁶.

Зародження таких тенденцій новочасної католицької екзегези, як подолання монополії алегоричних та містико-символічних тлумачень, звернення до розкриття та відтворення історичного смислу Біблії із залученням історичного, історико-культурного, географічного, філологічно-літературного матеріалу, демонстрував французький історик та екзегет, ієромонах Антуан Огюст (Августин) Кальме (1672—1757)¹⁷. Аналогічну тенденцію в лютеранському богослов'ї та

¹¹ Видання 1700 р. у Франкфурті-на-Майні.

¹² «Схолії» та «анотації» до пророків Ісайї та Авакума віттенберзького друку 1534 р.

¹³ 9-томний біблійний коментар амстердамського видання 1667 р.

¹⁴ Найвідоміша біблеїстична праця Гроція — «Примітки до Старого й Нового Завітів» (*Annotationes in Vetus et Novum Testamentum*) — вийшла у Парижі 1642 р., а її лондонське 1727 р. та базельське 1732 р. перевидання були добре відомі в Київській академії.

¹⁵ А. Калов «присутній» в Київській академії 3-томною так званою «Ілюстрованою Біблією» дрезденсько-ляйпцизького друку 1719 р. Очевидно, це видання пов'язане з його відомими «Ілюстрованою Біблією Старого Завіту» (*Biblia Testamenti Veteris illustrata*) в 3-х т. (1672) та «Ілюстрованою Біблією Нового Завіту» (*Biblia Novi Testamenti illustrata*) в 2-х т. (1676), у коментарях до яких Калов різко виступив проти спроб деяких реформаційних екзегетів застосувати принципи історико-філологічного дослідження Біблії. При цьому показово, що головним об'єктом критики Калова були саме біблеїстичні праці Гуго Гроція, особливо «Примітки до Нового Завіту».

¹⁶ Його «Порадник (Настанови) до Богопізнання» у російському перекладі московського видання 1783 р. був в академічній бібліотечі.

¹⁷ 8-томний у 9-ти книгах «Коментар на Св. Письмо» Кальме, виданий у Венеції 1754 р., був в академічній бібліотечі у двох комплектах. Найімовірніше, це була одна з авторських переробок відомого «Літературного та критичного коментаря на книги Старого й Нового Завіту» (*Commentaire littéraire et critique sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament*), виданого у 23-х томах у Парижі протягом 1707—1716 рр., де Кальме якраз і вдався до історичних та літературних реконструкцій і використання відповідного наукового матеріалу. Ця праця продовжилася створенням «Історичного, критичного, хронологічного, географічного

біблеїстиці XVIII ст. відтворював Йоган Август Ернесті (1707–1781)¹⁸. Класичний філолог за фахом, він залучив до біблеїстики історико-філологічні методи, в той час уже активно застосовувані в дослідженні античної літератури.

Такі тенденції в опрацюванні Біблії, як особлива увага до перекладів Святого Письма, до вивчення та застосування оригінальних біблійних мов, використання філологічно-критичних методів у тлумаченні стали актуальними в європейській біблеїстиці у зв'язку з поширенням у XVIII ст. пієтистського руху, представленого, зокрема, постатями Йогана-Генріха Міхаеліса, Йоахіма Ланге, Августа-Германа Франке, Франца Буддея. Ці визначні богослови, філософи, вчені належали до найвідоміших німецьких пієтистських шкіл, що розвивалися в університетах Галле та Йєни. Там же отримували освіту, наприклад, Теофан Прокопович та Симон Тодорський; вони ж співпрацювали з німецькими колегами у багатьох ділянках біблеїстики. Праці німецьких пієтистів, представлені в академічній бібліотеці, були важливим компонентом вивчення та дослідження Святого Письма. Це стосувалося насамперед біблійної гебраїстики¹⁹ та коментування Біблії із застосуванням філологічних та історико-критичних методів²⁰.

Традиція гомілетичної інтерпретації Біблії²¹ була доволі помітно репрезентована в Києві працями Егідія Гуннія²² та Й. Рамбаха²³. Нарешті, європейська традиція використання біблійного матеріалу для церковно-дидактичної, катехитичної церковної практики була представлена працями Йогана Гюбнера²³.

* * *

Відзначивши наявність текстуального підґрунтя для найтіснішого залучення київського академічного середовища до загальноєвропейського богословського контексту, вважаємо, проте, що було би

та літературного словника до Біблії» («Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéraire de la Bible»). Виданий у Парижі у 1722–1728 рр., цей словник перекладався європейськими мовами і вважався зразковим. У Київській академії у двох 2-томних комплектах було венеційське 1757 р. видання цього словника.

¹⁸ Основна ісагогічна та екзегетична праця Ернесті, «*Настанова до інтерпретації Нового Завіту» («Institutio interpretis Novi Testamenti»)*, була в академічному книжковому зібранні за одним із ляйпцизьких видань.

¹⁹ Гебрейська Біблія, видана Й.-Г. Міхаелісом 1720 р. у Галле; його ж дисертація про гебрейські «крапки»-некудот та «*Ключ до гебрейського читання»* Й. Ланге, також видані у Галле; гебрейська граматика того ж Міхаеліса братиславського видання 1748 р. (академічна бібліотека мала 17 примірників цієї граматики).

²⁰ Тритомні тлумачення Й.-Г. Міхаеліса на Старий Завіт галльського друку 1720 р.; біблійні коментарі та лекції А.-Г. Франке (Галле 1709 р. та Магдебург 1724 р.); коментаторський «*Вступ»* Франке до Псалтирі (Галле, 1734 р.); «*Ісагогіка історико-богословська»* Ф. Буддея ляйпцизького 1730 р. видання.

²¹ Кілька комплектів «тезаурусу» коментарів до Нового Завіту (Віттенберг, 1705–1706 рр.).

²² Коментарі на Євангелія, видані у Галле 1731 та 1757 рр.

²³ 10-ти та 12-томні виклади курсів новозавітної церковної історії (Йєна, 1724, 1728, 1738 рр.), а також переклади праці Гюбнера «*Сто чотирьох священних історій»* (1714 р.) — російські, московського друку 1770 р., та польські, крелевецького видання 1745 р.

неприпустимою наївністю постулювати реальність такого залучення, лише на підставі масиву відповідних текстів в академічній книгозбірні. Перед дослідником з необхідністю постає питання: якою ж мірою зазначені можливості реалізовувалися, тобто чи використовувався цей книжковий ресурс у конкретній практиці науково-богословських досліджень та викладання?

Щодо досліджуваного періоду кінця XVIII — початку XIX ст. маємо підстави говорити тільки про більшу чи меншу достовірність застосування даного бібліологічного та біблеїстичного ресурсу. Наприклад, у гебраїстичних студіях це не викликає сумніву, особливо з середини XVIII ст., коли їх очолив учень Міхаеліса, вихованець галльського університету Симон Тодорський. Характерною рисою його мовознавчих викладів була граматична та лексична практика, найтісніше пов'язана із вивченням правил читання гебрійських біблійних текстів, відтворених консонантним письмом, та з розбором і аналізом гебрійського біблійного тексту. Тож можна вважати достатньо реальним систематичне використання наявних в академічній бібліотеці видань Міхаеліса та Ланге²⁴.

Проте приклад з гебраїстикою виглядає швидше винятком, ніж нормою. Більш обмеженим, хоча й поширеним було звернення до європейської бібліологічної спадщини для коментаторських та катехитичних студій. З огляду на особливості герменевтичних процедур, притаманних православ'ю, які обов'язково передбачають літургійне прочитання та освоєння біблійного тексту, важливо наголосити специфіку традиції Київської академії щодо гомілетичного та морально-настановчого коментування богослужбових біблійних видань. Вона була тут актуальною у повсякденній навчальній діяльності під кутом зору декларованих ідейних та дидактичних цілей і завдань. Так, загальний предмет для академічних класів богослов'я, філософії та риторики являло собою гомілетичне тлумачення-«роз'яснення» недільних та святкових біблійних читань (Євангелій і Послань), а також регулярні вправи самих студентів. У цьому аспекті навчальний процес Академії демонструє виразну суперечність між солідним — всеєвропейським — богословським потенціалом та доволі обмеженим його застосуванням. Зокрема, «роз'яснення» недільних та святкових євангельських читань і тлумачення Послань практикувалися лише за святими отцями, тоді як з відносно «нових» авторів постійно вживаною була тільки герменевтика за Рамбахом та «священні історії» за Гюбнером²⁵. Ба, навіть у кращих, до того ж нечисленних спробах

²⁴ Опосередкованим свідченням на користь такого припущення була наявність кількох комплектів цих видань: так, в академічній бібліотеці нараховувалося 17 примірників гебрійської граматики Міхаеліса та кілька примірників виданої ним гебрійської Біблії.

²⁵ Див., наприклад: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / Под ред. Ф. И. Титова. — К., 1910. — Отд. III., Т. I. — № XIX — С. 80; № XXXV — С. 133–134; № XCII — С. 362–362; № CII — С. 390–391; № CXXXVI — С. 653–654.

екзегетичного опрацювання Біблії переважали традиційні підходи, базовані виключно на святоотецькій спадщині²⁶.

Започаткована в протестантській Німеччині ще з часів Лютера його «*Малим Катехізисом*» систематична катехізація на основі Біблії мала вплив і в Російській імперії, де з часів Петра I наслідувався відповідний німецький досвід. Неабияку роль у цьому відіграв Теофан Прокопович, уклавши перший шкільний підручник Закону Божого та включивши обов'язкове вивчення цього предмету до «*Духовного регламенту*». Тож інтенсивне використання Гюбнерових «*Історій*» у церковній освіті, в тому числі і в Київській академії²⁷, було не випадковим і промовистим: репрезентована Гюбнером тенденція до фундаменталістського по суті бачення біблійної історії і використання її на практиці викладання саме з церковно-дидактичною — катехитичною та морально-настановчою — метою у київському академічному вжитку фактично нівелювала можливість актуалізації тенденцій до історико-критичної інтерпретації Біблії, продемонстрованих Кальме або Ернесті.

Так потенційна відкритість на європейський біблієзнавчий досвід, готовність до інтелектуальної рецепції примхливо взаємодіяли з реальністю імперської деєвропеїзації, яка породжувала внутрішню конфліктність духовно-інтелектуального розвитку. Подальшу фазу цього конфлікту спостерігаємо вже в «оновленій» Київській Духовній академії XIX — початку XX ст., коли розвиток київського академічного середовища продемонстрував своєрідні шляхи залучення західноєвропейського досвіду до навчального процесу та дослідницької праці у галузі бібліології та біблеїстики.

Sergiy Golovashchenko

THE LITERARY SOURCES FOR BIBLE STUDY IN KYIV ACADEMY: SOME THOUGHTS ON CONTEXTUAL RECONSTRUCTION

The article is devoted to the main schools of European bibliological and biblical thought which were available to the Kyiv Academy corporation in late 19th — early 20th. The insufficient and inadequate mastering of European literary sources is accentuated.

²⁶ Показово тут виглядає коментар на послання апостола Павла Іринія (Фальковського), що пройшов нелегку процедуру церковної перевірки і нарешті був схвалений у 1806 р. Св. Синодом. Див.: Там само. — Отд. III, т. 2. — № LXXV. — С. 137.

²⁷ Див.: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии/ Под. ред. Н. И. Петрова. — К., 1908. — Отд. II, т. 5. — № LXXVII. — С. 417, 421, 427–428.